

הרב מרדכי פאסט
ביתר עילית

קריעת המעיל וגניזת התכלת

קריעת המעיל

בצע אמרתו

כתוב במדרש (איכה רבה א, א, וכן בפסיקתא דרב כהנא פסקא טו):
אמר רבי נחמן אמר שמואל משום רבי יהושע בן לוי: קרא הקב"ה
למלאכי השרת, מלך בשר ודם שמת לו מת והוא מתאבל עליו מה
דרכו לעשות? אמרו לו... אמר להם: אף אני כך עושה...
מלך בשר ודם מה דרכו לעשות? מבזע פורפירא שלו. כך אני
עושה דכתיב (איכה ב, יז) "עשה ה' אשר זמם בצע אמרתו". ר'
יעקב דכפר חנן מפרש ליה: מהו בצע אמרתו? מבזע פורפירא
שלו.

מדרש זה מובא בראשונים לענין ציצית. וזו לשון הרא"ש (תענית ד, לז): "כתב
רבינו מאיר ז"ל (מהר"ם מרוטנבורג): אבל ציצית, נהגו קדמונינו בכל ארץ
אשכנז שלא להתעטף בציצית בתשעה באב, ואסמכוה אקרא דכתיב 'בצע
אמרתו', ואמרינן במדרש איכה 'בזע פורפירין דידיה'". וכן כתבו המרדכי (הלכות
ט' באב בסוף מועד קטן), הגהות מיימוניות (הל' תעניות ה, יא), טור (או"ח
תקנה), וכמעט כל ספרי המנהגים והפוסקים האחרונים, ונפסק בשולחן ערוך
(סעיף ב שם).

אבל המהר"ם מסיים "ואין מזה שום ראייה". ולא ביאר מהי קושייתו, אם על
עצם הראייה, שאין במשמעות המדרש שמרמז לציצית, או שמדרש זה אינו סיבה
מוצדקת לבטל לבישת ציצית בתשעה באב מכול וכול.

והיו שטעו לומר שאסור ללבוש טלית בתשעה באב, כמובא במרדכי (תענית
רמז תרלז): "בספר החכמה רבינו ברוך ממגנצ"א כתב בשם ר"א ממיץ, ראיתי
מנהגים שלא ישרו בעיני... ועוד ראיתי אוסרין להתעטף בציצית בט"ב, ושנו

חכמים 'אָבֵל חייב בכל המצות האמורים בתורה חוץ מן התפילין'. ונראה שכוונת מהר"ם שאין במדרש שלנו שום ראייה לאסור קיום מצות ציצית, כמו שדן לפני כן שאין לאסור קיום מצות תפילין. וכן הביא המרדכי בהמשך דבריו שמהר"ם "לא היה מתעטף בטלית בבוקר... אבל בערב מניח תפילין ומתעטף בציצית, ובבוקר לובש טלית קטן".

אבל מצינו גם ראשונים שהקשו הקושיה הראשונה הנ"ל. וזו לשון מנהגי הרב אברהם קלויזנר (מובא כלשונו במנהגי מהרי"ל ט' באב סימן כב): "אין מתעטפין בציצית, דאמר באיכה רבתי 'בצע אמרתו' – בזע פורפירין דידיה'. ונ"ל חפ"ת (חיים פלטיאל תולעת) דטעות הוא, דמנלן דהא אטלית דציצית נאמר?".

ונראה שגם הלבוש התקשה בקושיה זו, ובא לתרצה. וזו לשונו (לבוש החור תקנה, ב): "ויהיה 'אמרתו' מלשון אימרה, והם הציצית התלויין באימרת הבגד". ולדבריו, לכאורה הציצית נקרא פורפירא על שם התכלת, כמו שמצינו בעלמא שהציצית כולם נקרא תכלת ('רמי תכלתא לפרזומי דאנשי ביתיה' – מנחות מג ע"א). ופורפירא הוא מעיל של תכלת, כמו שכתב הראב"ה (ברכות ט ע"ב, סי' כה): "וגרסינן בירושלמי 'בין תכלת לכרתי. בין פורפירין לפרפינון', והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפירא", וכן מביא העץ יוסף (על מדרש איכה הנ"ל) ממוסף הערוך.

אבל כשנעיין עוד בדבר נמצא שאין זו כוונת הלבוש, שכן הוא מביא בלבוש אבן יקרה, על הריקאנטי (ראש פרשת וארא; דף פב ע"ב) מרבינו בחיי (שמות יג, א): "ויאמר מלשון אימרא, כדכתיב 'בצע אמרתו' ואמרו רז"ל 'זו פורפירא שלו', כלומר שפת המעיל שהיא אחרונה בספירות. וגם היא לבושו של הקב"ה כדלקמן (בריקאנטי) בדף ר"כ ע"ג". ולשון רבינו בחיי עצמו ברורה עוד יותר: "ויש לך להתבונן איך עשוהו מלשון אמרא, ופירוש פורפירא מעיל כלומר שפת המעיל". אם כן, לא הציצית נקראת פורפירא, אלא הטלית.

אם כן, נשארה לנו קושיית הרב חיים פלטיאל, מניין לנו שמדרש זה שייך לציצית או לתכלת בציצית?

ובאמת נראה שרבינו בחיי אינו סובר שמדרש זה מדבר בציצית, ואילו הריקאנטי סובר שאמרתו הוא לבוש של ציצית, אבל לא מצד התכלת. וזו

לשונו (ראש האזינו; דף רכ ע"ב-ע"ג): "זה תבין ממה שכתבתי לך בהבדל שבין ויאמר יי' ובין וידבר יי', וכן כתוב (ישעיהו ה, כד) 'ואת אמרת קדוש ישראל ניאצו' וכתוב 'בצע אמרתו', ואמרו רבותינו ז"ל במדרש איכה 'אמר הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת מלך שהוא אבל מה ראוי לעשות, אמרו לו מבזע פורפירא, אמר אף אני עושה כן, דכתיב בצע אמרתו'. והבן זה היטב כי קרא 'אמרתו' לבושו של הקדוש ברוך הוא, לפי שזוהר החכמה אשר בה ל"ב נתיבות סובב הכבוד, כדכתיב (תהילים פט, ט) 'ואמונתך סביבותך', זהו 'הוד והדר לבשת' (תהלים קד, א) 'וריה שלמותיך כריח לבנון' (שה"ש ד, יא). אף כי השלמות אינו דבר זולתו, 'כהדין קמצא דלבושא מיניה' (בראשית רבה כא, ב), כן שפע זוהר החכמה הסובב אותה, וזהו רמז גדול בענין הציצית וכבר רמזתיו". ומה שמוכן בקלות מזה הוא שלבוש זה הוכר כטלית מצויצת ע"י מספר כל חוטי הציצית ולא דווקא התכלת.

אמנם כפי שנראה להלן, הראשונים לא סמכו את מנהגם על דרוש קבלה זה בלבד.

פורפירא על הים

המקור הראשון לכך שאין מתעטפים בטלית בתשעה באב מפסוק זה הוא הרוקח (שהיה רבו של האור זרוע, רבו של מהר"ם). הוא כתב (סוף סימן שי): "תשעה באב אין מתעטפין, על שם בצע אמרתו". והוא מסביר אותו פסוק בפירושו למגילת איכה (מובא בתוספות השלם): "בצע אמרתו. הא' נקודה בצירי"י (— כך הוא רגיל לקרות גם לסגול), לשון 'חלוק שאין בו אימרא', ואם הוא לשון אמירה היה לאל"ף לינקד בחירי"ק. וזהו שאמרו חכמים 'בצע אמרתו — בזע פורפירן דידיה', קרע מעילו. במדרש אבכיר, כשאמרו ישראל שירה על הים לבש הקב"ה חלוק שהיה בו כל אז שבתורה... ובחורבן הבית קרע אותו הבגד, וזהו 'בצע אמרתו' — בזע פורפירן דידיה, 'אשר זמם' — ר"ת אז...".

ולכאורה לדבריו "אמרתו" אינו שפת הבגד, אלא ציור המצויר בבגד. וכן הביא הרד"ל על מדרש איכה מן הערוך (אמר ג) בשם רב האי גאון. וזו לשון

הערוך: "במה שימש משה כל ימי המילואים? בחלוק לבן שאין בו אמרא', בפרק מאימתי מזכירים גבורת גשמים (תענית יא ע"ב), ובגמרא דנודות הגוים בפרק אין מעמידין (עבודה זרה לד ע"א ע"ש בתוס')... ופי' אלו בני אדם חשובין כשתופרין את הבגד מחפין את התפר בבגד נאה בארגמן.¹ 'על הגם ועל האימרא' בריש גמרא דרבי אליעזר אומר האורג (שבת קה ע"ב), פירש רב האי... או על האימרא – או על הציוור, כלומר שמציירין בבגד כשהוא אורגו כמין אותיות, שנמצא כמו כותב. וכן פירש בראש חגיגה (ג ע"א) 'את ה' האמרת' (דברים כו, יז) 'חטיבה אחת בעולם' – ציור אחד בעולם, כלומר דבר הניכר שאין כמותו. וכן פירש 'חטובת אטון מצרים' (משלי ז, טז) – מצויירין בחוטי מצרים... 'בצע אמרתו מבזע פורפירא' במגילת איכה ובפסיקתא דאיכה, פורפירא ארגמן".

וממדרש שוחר טוב יש להביא ראיה שהלבוש של הקב"ה על הים, כביכול, הוא פורפירא של חלזון, וזו לשונו (כב, כ; כל המדרשים להלן משוחר טוב נמצאים גם בילקוט שמעוני): "ואנכי תולעת ולא איש. אמר רבי יהושע בן לוי אני הוא שהלבישתך פורפירה על הים ולא איש אחר בעולם". וזו תכלת ולא תולעת שני, כפירוש פורפירא בירושלמי ברכות הנ"ל, על דרך התורת כהנים (מצורע פרשתא א, יד): "אי תולעת, יכול אחד מין הצבעים? ת"ל ושני". ופירשו הר"ש והראב"ד "כגון תכלת הצבוע בדם חלזון". וגם רש"י (סנהדרין צא ע"א ד"ה חלזון) וראב"ה (שבת ס' קצד, כ ד"ה ואי קשיא) כתבו שחלזון הוא תולעת. והלבוש שלבש הקב"ה על הים הוא הלבוש שלבוש בנקמתו על הגוים, כמו שלמדנו במקום אחר במדרש שוחר טוב (צג, א), וזו לשונו: "שבע לבושין לבש הקב"ה. אחד במלחמת הים, 'ה' מלך גאות לבש' זה מלבוש כנגד מלחמות הים שנאמר (שמות טו, א) 'אשירה לה' כי לגאה גאה'. אחד בסיני, שנאמר (שם, טז, א) 'ה' עוז לעמו יתן' כנגד עוז שנתן לעמו בסיני. ואחד כנגד בבל, שנאמר (ישעיהו נט, יז) 'וילבש בגדי נקם תלבושת', וכן הוא אומר (ירמיהו נ, כח) 'כי נקמת ה' הוא נקמת היכלו'. ואחד כנגד מדי, שנאמר (ישעיהו שם) 'וילבש צדק

¹ מבואר מזה שלדעת הערוך יש ל'אמרא' שני פירושים, חתיכת בגד צבוע בשפת הבגד, וציור המצוייר בבגד. והפירוש שהביא כאן הוא פירוש רב האי גאון לנגעים (פי"א מ"). ועין שם פירוש המשניות להרמב"ם מהדורת ר"י קאפח.

כשריון', וכן הוא אומר (אסתר ח, טו) 'ומרדכי יצא מלפני המלך וגו'. ואחד כנגד יון, שנאמר (ישעיהו שם) 'ויעט כמעיל קנאה', כך היו בני חשמונאי לובשי בגדים של קנאה. ואחד כנגד אדום, שנאמר (ישעיהו סג, א) 'ומי זה בא מאדום חמוץ בגדים'. שביעי לימות המשיח, שנאמר (דניאל ז, ט) 'לבושה כתלג חור'. ועיין אלשיך על מגילת איכה, מובא בעץ יוסף על המדרש, שהפורפירא במדרש איכה הוא לבוש הגאווה.

וכמו כן מצינו במדרש אבכיר שהזכיר הרוקח, שאותו פורפירא יהיה גם בעתיד. וזו לשונו כמובא בילקוט שמעוני (על הפסוק אז ישיר, רמז רמא): "אמר רבי עקיבא: בשעה שאמרו ישראל אז ישיר לבש הקב"ה חלוק של תפארת שהיו חקוקין עליו כל אז שבתורה... 'את ה' האמרת היום וה' האמירך היום' (דברים כו, יז-יח). וכיון שחטאו חזר וקרעו, שנאמר 'בצע אמרתו'. ועתיד הקב"ה להחזירו, שנאמר 'אז ימלא שחוק פיננו'."

פורפירא של ישראל

ואכן, גם ביחס לשעת הגאולה מארבע מלכיות מצינו שבני ישראל לבשו פורפירין. הלבוש של מרדכי היה של תכלת וארגמן, ובמדרש (פרקי דרבי אליעזר נ, אסתר רבה י) נקרא פורפירין.² על בגדי קנאה של בני חשמונאי, עיין ביאור הרא"ם שהביא מיוסיפון, שלבשו ארגמן "אשר לעת הזאת הרשו רק לילך בזה המלכים", ובוודאי היה כתוב ביונית 'פורפירא' והמתרגם תירגמו ארגמן, שהוא גם כן פירוש של פורפירא כמו שכתב הערוך (אמר ג הנ"ל). בלשאצר הלביש דניאל ארגמן כשקרא הכתיבה על הכותל וניבא על מפלת בבל (דניאל ה, כט).³

² גם אלכסנדרוס מוקדון הלביש זקני הנגב "לבושין דארגון" (תמיד לב ע"א), וזה היה בזמן שכבש את ארץ ישראל ממלכות פרס. והלבוש שהלביש המן את מרדכי נקרא ארגמן בתרגום (אסתר ו, ח).

³ ובדרך אפשר יש לומר שתכלת נקרא 'ארגון' בלשון ארמית, כמו שהעלה הרב טבגר ב'והיה לכם לציצית' תשס"ז, שקראו לתכלת ארגמן בלשון בני אדם בימי המשנה. אבל עיין מדרש לקח טוב על שמות כה, ג.

ובזוהר בראשית (לט ע"א) שנביא לקמן נאמר שמשיח ילבש פורפירא לעתיד לבוא.⁴

ובני ישראל לבשו פורפירא במדבר, כנזכר במדרש שוחר טוב (כג, ד, ובמדרשים נוספים): "שאל רבי אלעזר את רבי שמעון (גרסת הילקוט והפסיקתא – שאל רבי אלעזר ברבי שמעון את רבי שמעון ברבי יוסי חמוי)... ומהיכן היו לובשין כל ארבעים שנה? אמר לו: ממה שהלבישום מלאכי השרת, שנאמר (יחזקאל טז, י) 'ואלבישך רקמה'. ומהו רקמה? רבי סימא אמר פורפירא".⁵ והוא גם העדיים שניתנו לבני ישראל בהר סיני לדעה אחת בשוחר טוב (קג, ח) "המשביע בטוב עדיף – רבי יוחנן פתר קרא בסיני. בשעה שקבלו ישראל את התורה ירדו ששים רבוא של מלאכי השרת ונתנו עטרות בראשם... רבי סמון (כן גרסת הילקוט) אומר הלבישם פורפיראות שנאמר 'ואלבישך

⁴ בפסיקתא רבתי (לז) משמע שמשיח ילבש לבוש הדר כנגד לבוש האחרון של הקב"ה, ועיין עוד בפסיקתא דרב כהנא פסקא אחרא דשוש אשיש.

⁵ ולבוש זה היה לבוש רוחני, ולדברי הגור אגיה (דברים ח, ד) היה נולד עם הנולדים במדבר. וזה כמו לבוש המלאכים שהזכיר הריקאנטי הנ"ל. ושם הפורפירא נדמה לחילזון, וזו לשון המדרש: "ולא היו קטנים גדלים? אמר ליה צא ולמד מן החילזון שכל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו".

מדרש זה, כיון דאתא לידי אימא ביה מילתא. בכל המדרשים שלפנינו (פסיקתא דרב כהנא פסקא י, שוחר טוב, דברים רבה ז, יא, שיר השירים רבה ד, יא, וילקוט שמעוני) הלימוד הוא מן החילזון. אבל המתנות כהונה בשיר השירים מביא שרבינו בחיי ותולדת יצחק גרסו במדרש חומט במקום חילזון. ואי אפשר לומר שהוא פירוש, שהביאו המדרש בשלמותו ובסוף פירשו מילה זרה אחרת שבו. וכן נראה שהיתה גרסת רש"י (דברים ח, ד), וכן כתב שם הבאר בשדה (נדפס בחומש י"א מפרשי רש"י). ועל סמך זה חידש רש"י שהחומט הוא לימ"ץ (ויקרא יא, ל), ולא היה לו זה במסורה, כמו שכתב בחגיגה (יא ע"א): "חומט אומר אני שהוא מין שרץ שקורין לימ"ץ".

ולכן אפשר לומר שרש"י סבר שהחילזון הוא תולעת בלי נרתיק. שידע ודאי שהחילזון הוא תולעת, כמו שפירש בסנהדרין צא ע"א, והוא הנקרא לימ"ץ כמו שפירש בע"ז (כח ע"ב), וכמו שפירש רבינו גרשום (רבו של רבותיו) בבכורות (לח ע"ב), וזה "שנעקקע" (המתרגם, ב"ח שבת עז ע"ב) ו"SLUG" (תרגום הלע"ז). אבל לא היה לו מקור שיש לחילזון נרתיק.

ואפשר שמחמת זה פירש בשבת (עה ע"א): "והפוצעו. דוחקו בידו להוציא דמו", ולא הזכיר שבירת הקליפה הקשה שלו, אפילו אם הוא סובר שיש מלאכה בשבירת הקונכייה. ויש לעיין בדבר, ואין כאן מקום להאריך.

רקמה"⁶. ובמדרש שמות רבה (מה, ב) נוסף: "וכן הוא אומר 'את ה' האמרת היום וה' האמירך היום"⁷ (ועיין שם ביאור מהרז"ו שמקיש זה למדרש איכה). ולבוש זה נזכר גם במדרש איכה (א, א): "כל זמן שהיו עושים רצונו של הקב"ה כתיב 'ואלבישך רקמה', רבי סימא אומר: פורפירא". והמדרש מסיים: "ובזמן שאין עושים רצונו של הקב"ה מלבישן בגדי בדדין. הדא הוא דכתיב 'איכה ישבה בדד'". ועליו נאמר המאמר שהתחלנו בו: "אמר רבי נחמן אמר שמואל משום רבי יהושע בן לוי: קרא הקב"ה למלאכי השרת מלך בשר ודם שמת לו מת והוא מתאבל עליו מה דרכו לעשות? אמרו לו...". והתכלת בציצית מרמזת לנקמת ה' בגוים, ובפרט לכליית המצריים בים סוף, כמו שאמרו חז"ל בספרי (סוף שלח): "רבי אליעזר ברבי שמעון אומר, למה נקרא שמה תכלת? על שם שנתכלו המצריים בבכורות, שנאמר: 'זיהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור'. דבר אחר, על שם שכלו המצריים בים".

ובכן, נראה שהראשונים הבינו שהטלית היא הלבוש שלנו שהוא כנגד הפורפירא של הקב"ה בים סוף, מפני שיש בה ציצית עם תכלת – הצבע של פורפירא (אף על פי שאינה פורפירא עצמה). והתכלת גם מרמזת למעשה ה' באותה שעה שלבש אותו לבוש גאות. ואנחנו מרמזים למה שהקב"ה הסיר לבוש הגאווה שלו במה שאיננו לובשים הבגד שלנו שכנגדו בתשעה באב.

עוד יש לומר, שפורפירא אינו בגד שכולו תכלת, אלא כל בגד שיש בו חלק של תכלת או ארגמן. ובענייננו צריך לומר כן, ש'אמרא' אינו שם של כל הבגד, וגם 'רקמה' תרגומו (יחזקאל טז, י) 'לבושי ציורין', והיינו שרק חלק מן הבגד

⁶ עיין פסיקתא רבתי לג, י שיש דעה שהעדים היו ארגונים. וקשיא, שאותם עדים לא היו להם אלא עד שחטאו בעגל, ובפרק קג מפורש שהיה להם כל ארבעים שנה שהיו במדבר. ועיין יפה קול על שיר השירים רבה ד, יא שתירץ כי הבגדים שהיו צריכים להם לא נלקחו מהם, אבל הכתרים שלא היו צריכים להם כל כך נלקחו. ומוכח משם שהיו שני דברים. ונראה לי שהלבוש שלבשו כל ארבעים שנה היה כנגד הלבוש של הקב"ה על הים, והכתרים שהיו נקראים גם כן פורפיראות היו כנגד הלבוש של הר סיני.

⁷ גם במכילתא (פרשתא דשירה ג) נזכרים פסוקים אלו על "עזי וזמרת י-ה", עיין שם.

צבוע, ואף על פי כן נקרא 'פורפירא'. אם כן, הכול בדיוק, שהטלית בזמן שיש תכלת היא ממש פורפירא, וכדברי הראשונים. ואם כן, אפשר לומר שגם לבוש הלבן של הקב"ה הנ"ל הוא אותה טלית, וכמו שלמד הב"ח (או"ח סי' כד).⁸ ואם כן, הטלית שלנו היא כנגד זה, וכנזכר בגמרא (שבת קנג ע"א): "בכל עת יהיו בגדך לבנים" (קהלת ח, ט) – זו מצות ציצית, לפי הב"ח.⁹

גניזת התכלת

גניזה בדברי האר"י ז"ל

כתב הישועות מלכו (סימן ג): "נגנז התכלת, ד'לדורותיכם' לא נאמר אלא על הלבן ולא על התכלת. לכן כתבו בשם האר"י ז"ל דעתה אין מצוה בתכלת. ועוד דבקרא כתיב 'וזכרתם את כל מצותי', וזה בזמן שכל מצות נהוגות בדור ההוא ולא בזמן הזה".

ומה שנראה שהוא משנה את הדין ע"י דברי האר"י והדרשה שלו הוא תמוה (עיין נפש החיים שער א פרק כב). ועוד שהוא כתב בסוף אותה תשובה: "אם היה בנמצא תכלת בבירור והיה ידוע לנו כיצד צובעין, ודאי היה ראוי לאחוז במצוה זו". זאת אומרת שאין בדרשת האר"י פטור גמור מתכלת בזמן הזה. ואם כן, יש לנו להסביר שיטתו בגניזת התכלת.

זו לשון האר"י בשער הכוונות (ציצית, דרוש ד): "ודע ששני מיני ציציות הם, התכלת והלבן. ר"ל כי בזמן שבית המקדש קיים היה חוט תכלת עם הלבן, ובזמן הזה לא יש כי אם לבן... ולכן היה נוהג בזמן שבית המקדש קיים. אבל ציצית הלבן שאנו נוהגים בו היום... כי אמת שאף בזמן הזה אין אור חכמה דאימא נפקס מלהאיר ולצאת בסוד ציצית הנזכרים עם התכלת, אלא שאין לנו עתה כח שיעשה הדבר ההוא על ידנו. אבל ודאי היא שג"כ הוא יוצא בהתלבשותו

⁸ וכן ביצור לראש השנה "מלך אזור בגבורה" יסד הקליר "מלך טליתו כשלג מצחצח".

⁹ ועיין בפירוש המיוחס לרמב"ן על שיר השירים (ד, יא), שמפרש "ריח שמלותיך" על טליתו של הקב"ה, והוא המקור לריקאנטי הנ"ל, וכמעט לשונו. וכתב "לקיים מה שנאמר 'ההלכת בדרכיו', נצטוו ישראל בעטיפת טלית שיש בו ל"ב חוטיין, ונאמר בו 'וראייתם אותו וזכרתם את כל מצות ה'".

בציצית... ובוזה תבין איך גם בזמן הזה דאין לנו תכלת אין התכלת מעכב את הלבן, כנזכר במשנה, והלבן לבדו הוא מצוה מן התורה.¹⁰ והנה יש לעיין בדבריו, מניין לו לתלות התכלת בקיום בית המקדש? ובפרט שמשמע בגמרא (מנחות מב ע"ב ומג ע"ב) שצבעו תכלת בכל תקופת האמוראים עד ימי רב אחאי, כמו שמביא הישועות מלכו (סימנים א, ב, ג).

הרד"ל על מדרש איכה הנ"ל מציין לזוהר נח (סא ע"ב), ושם כתוב "רבי אלעזר אזל לגביה דרבי יוסי ברבי שמעון בן לקוניא חמוי... א"ל חמוי אפשר דשמעת מאבוך האי דכתיב 'עשה ה' אשר זמם בצע אמרתו אשר צוה מימי קדם'? אמר ליה הא אוקמוה חבריא 'בצע אמרתו' דבזע פורפירא דיליה... וביומא דאתחריב בי מקדשא בזע לה". וכתב שם ר' חיים ויטאל בהגהותיו דרך אמת "פורפירא. בארתי לעיל פרשת בראשית." ושם כתוב בזוהר (לח ע"ב - לט ע"א): "ועילא מנהון משיח דאיהו עאל וקאים בינייהו ונחית לון. נטל מהאי היכלא ועאל בהיכלא תליתאה... ועאל בהיכלא רביעאה ותמן כל אינון אבלי ציון וירושלם וכל אינון קטולי דשאר עמין עובדי ע"ז... וכדין פורפירא לביש ותמן חקיקין ורשימין וכל אינון קטולי דשאר עמין עובדי ע"ז בההוא פורפירא. וסליק ההוא פורפירא לעילא ואתחקק תמן גו פורפירא עלאה דמלכה. וקב"ה זמין לאלבשא ההוא פורפירא ולמדין עמין דכתיב (תהלים קי, ו) 'ידין בגוים מלא גויות'".¹⁰

ר' חיים ויטאל פירש על הגיליון שם רק "לבוש נכבד", אבל בספרו לימודי אצילות (ל ע"ב, מובא כלשונו במתוק מדבש) כתב: "דע כשנהרג אדם מישראל ע"י גוי... ולוקח נשמתו... וחוקק נשמתו ומה שאירע בה בפורפירא דמלכא הנקרא בגד תכלת. ולעתיד לבוא יתלבש הקב"ה בלבוש אדום זה וינקם דם עבדיו השפוך".

ונראה שהפורפירא בזוהר נח הוא הפורפירא שלבש הקב"ה בים סוף כנ"ל. ונראה שהוא בגד תכלת כמו הפורפירא בזוהר בראשית (וכנ"ל לפי האלשיך,

¹⁰ יש מדרש דומה בילקוט שמעוני על הפסוק בתהלים, רמז תתסט. ופורפירא של הקב"ה נזכר בנקמתו על עשרה הרוגי מלכות בשוחר טוב ט, יג. ועיין עוד זוהר שמות ח ע"א-ע"ב.

שהיה רבו של רח"ו בנגלה, הפורפירא במדרש איכה הוא לבוש הגאווה, לכאורה מה שלבש הקב"ה על הים). וכנגד זה הוא התכלת שבציצית. ויש לומר שקריעת המעיל הזה מרמז לגניזת התכלת של ציצית. ומזה למד האר"י ז"ל שהעדר התכלת תלוי בחורבן בית המקדש.

הסכנה בתכלת

ועכשיו נעמיק בעצם גניזת התכלת. המקור למושג הזה הוא המדרש המפורסם (תנחומא סוף שלח, ובמדבר רבה שם): "מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה. אימתי? כשהיה תכלת. ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז, מצוה בלבן". ויש לעיין, מה מוסיף לנו המדרש בתיבות "שהתכלת נגנז" על מה שכתוב בתחילה "אין לנו אלא לבן".

הישועות מלכו פירש עניין גניזת התכלת, שחז"ל גזרו שאין לנו לסכן עצמנו בהשגת תכלת, כדאיתא בספרי (דברים, פסקא שנד) וסנהדרין (יב ע"א), והורו לכל ישראל לקיים מצות ציצית בלבן בלבד, שהוקבע להלכה שתכלת אינה מעכבת את הלבן. וגם מצאו להם טעם כמ"ש האר"י ז"ל.

ותחילה נסביר הספרי בוזאת הברכה, וזו לשונו: "אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בין כזיב לצור ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו פרנסתך במה? אמר לי מחלזון. אמרתי לו וכי מצוי הוא? אמר לי השמים מקום שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו. אמרתי ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא". ולדברי הישועות מלכו אין כאן עדות של רבי יוסי על מצב החילזון שהוא גנוז, אלא הערתו שראוי לגנוזו מאחר שיש סכנה בהשגתו. ולפי דבריו יש להבין מה נשתנה בימיו של רבי יוסי, הלא מעולם היה החילזון מצוי רק בים וקשה להשיג כזה?

ונראה שהישועות מלכו סובר כמו הרדב"ז, שכתב (שו"ת סי' תרפה): "החלזון מצוי הוא בים, ובחלקו של זבולון היה עולה מאליו מן הים ליבשה והיו מלקטים אותו, ואחר שגלו ישראל לא היה עולה. והשאר נבזזר אדן בארץ מדלת העם לכורמים וליוגבים, וארז"ל (שבת כו ע"ב) 'אלו צדי חלזון', משמע שהיו צריכין

לצודו... ואפשר שעד היום הוא מצוי אלא שאין מכירין אותו או שאין יודעין לצודו, גם כי אינם צריכים לו, כי צבע הדומה לתכלת מצוי הרבה דהיינו איסטיס הנקרא בערבי ניל". ואם נניח שגם בימי בית שני היה עולה מאליו, יש לומר שדווקא בימי רבי יוסי, בערך שבעים שנה אחר החורבן, היה ניכר להם שלא יעלה עוד עד עת הגאולה. ואף על פי כן היה אפשר עדיין לצוד אותו, אבל הייתה סכנה בדבר.

ועתה נעיין מקורו האחר, הגמרא בסנהדרין, וזו לשונה: "שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת ותפשו נשר ובידם דברים הנעשה בלוז, ומאי ניהו תכלת, ובזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום". וכתב הבן יהוידע: "וסיפור זה שכתבו בראשונה על נס שנעשה לחכמים באותה שנה בארץ ישראל, ששם היו בארץ ישראל תחת ממשלת רומא, שהם עשו אבי אדום. וקרו ליה בשם נשר משום דכתיב בעשו 'אם תגביה כנשר'... ולכן מ"ש ותפשו נשר קאי על אדום, ולא על פרס, וכמו שכתב רש"י ז"ל, כי בארץ ישראל לא היו תחת ממשלת פרס אלא תחת ממשלת אדום, ורק בבבל היו תחת ממשלת מלכות פרס. וזה פתרון דברי המכתב שלהם שכתבו בתחילתו זוג בא מרקת, פירוש שני חכמים באו מעיר טבריא לילך למקום אחר בארץ ישראל. ותפשו נשר, חיל של אדום תפשו לזה הזוג לשלול אותו. והיה ביד הזוג הזה דבר הנעשה בלוז ומאי ניהו תכלת, כי באותו זמן היה הצבע של התכלת נקלט לשבח באויר של לוז יותר ממקום אחר, ולכן היתה סחורה של התכלת שבידם יקרה מאד, ואם היו יכולים לשלול אותם היו מפסידים הרבה. ויתכן שהיה באותו זמן גזירה ממלכי רומא שלא יצבעו תכלת לציצית, ואם שוללים אותם היו נכנסים בסכנה שהיו עושים עליהם עלילה שעברו על גזרת המלכות. אך בזכות הרחמים..."

וגזירה כזו בדיוק נמצא על הפורפירא בחוקי הרומיים (קודקס יוסטיניאנוס 4:40:1). וזו לשון הגזירה¹¹ (בתרגום מלטינית): "לא יהיה רשות לאיש פרטי

¹¹ משמות הקיסרים הנזכרים על החוק הזה נראה שנגזר בדור שלאחר רבא. וייתכן שכך היה נהוג כבר קודם שנחקק בכוח העצום של חוקי הקיסר. ועוד, בספר היסטוריה של הקיסרים (סוטוניוס) יש שנירונן גזר על טריון (סעיף 32). וזה היה ממש בזמן החורבן. וטריון הוא פורפירא (פשוט, וכן הוא בתרגום שראיתי), ופירשו מוסף הערוך: גוון התכלת.

לצבוע או למכור סחורה פורפור של משי או צמר, הנקרא בלאטא, אוקסיבלאטא, והיקנטינא.¹² ואם מישהו ימכור בגד של מורקס¹³ הנזכר, ידע שעלול לאבד נכסיו וראשו".

נגנו ולא בטל

נחזור לדברי הישועות מלכו. יש להקשות שתי קושיות על דבריו. האחת, עצם העניין אינו מובן כל כך, שאחר שהוקבע ההלכה שתכלת אינה מעכבת ממילא אם אין לנו תכלת יש לקיים מצות ציצית בלבן. וגם בלי גזירה מיוחדת אינו מחויב אפילו להוציא יותר מחומש נכסיו על זה, כל שכן שאינו מחויב לסכן את עצמו. ואפילו אחר הגזירה מי שאפשר לו להשיג תכלת בלי סכנה מחויב לעשות כן. ואם הסכנה הייתה גזרת שמד נגד קיום המצוה היה אפשר לומר שהגבילו דין שעת השמד, אבל הישועות מלכו עצמו הקשה על זה. והוא כתב שעשו הגזירה על דעת האר"י שאין מצוה וחיוב בתכלת בזמן הזה.

ועוד קשה למה בחרו במדרש במילת "נגנו" להגיד לנו גזירה זו, ולא 'שביטלו תכלת'. שמשמעות המילה "גניזה" היא שימה באוצר, כמה שהביא הערוך, וכמו באבות דרבי נתן (מא, יב) שארון הקדוש נגנו, ובגמרא (הוריות יב ע"א וש"נ) כתוב שיאשיהו המלך ציוה לתת אותו "בבית אשר בנה שלמה".

ולפי מה שהבאנו למעלה, המדרש מתורץ כפשוטו, שהתכלת היתה גנוזה שתי פעמים, תחילה בים – שהחלזון אינו עולה משם מאליו, ושנית – ברשותה של מלכות רומי. וכעין זה מצאנו בגניזת ספינות הטבועות בים הגדול "שגנוז

¹² המילה היוונית 'בלאטא', נמצא בשלטי הגיבורים (פרק עט) שפירושה "רמש היס שנקרא פורפורה והוא חלזון שצובעים בו התכלת". אבל המתרגם שהעתקתי מדבריו פירש: "צבע של דם נוזל, וצבע ה'אוקסיבלאטא' מעט שונה כמו שסומן ע"י הקידומת 'אוקסי' שהוא יוני של 'דם'". והיקנטינא לדברי מוסף הערוך (ערך איירינון) הוא תרגום עקילס של תכלת, הובאו דבריו ברד"ל, עץ יוסף, וביאור מהרז"ו על אסתר רבה (ב, ז).

¹³ לכאורה מלשון זה מוכח שמדובר על הדג הנקרא בלטינית מורקס שהוא פורפורה בלשון יוונית. גם המקור חיים (מבעל חוות יאיר) מזכיר הדג הזה בשמו (יח, ג): "בחידידושי כתבתי דדם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א רק צבע פורפר שנעשה מדם דג שנקרא הדג פורפר".

לצדיקים לעתיד לבוא" (ספרי שם), וכן בגניזת הקינמון (שבת סג ע"א) "ומשחרב ירושלים נגנו ולא נשתייר אלא כשעורה ומשתכח בגזאי דצימצמאי מלכתא".

אם כן, יש לומר שכוונת המדרש היא, אע"פ שכל אחד יודע איפה היא התכלת, אפילו הכי נקרא "אין לנו", והיינו שבעצם יש סכנת מוות בצידת החלזון, ועוד שהמלכות תמית כל מי שינסה להשיג אותה. ואין עניין לסכן עצמו בהשגתו, שאין כאן גזירת שמד, אלא מעשה של המלכות לכבוד עצמה. וזה כעין דברי הרמב"ן (שמות כח, ב): "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים". היינו שכל אדם יודע איפה היא, ואף על פי כן לא היה אפשר להם להשיגה.

ובדרך זו יש להסביר גניזת התכלת כדעת הישעות מלכו. שכוונת חז"ל בגניזת התכלת היא כעין הסכמה למצב ולגניזת המלכות, ותהיה התכלת שייכת למלכות לברדה. והוראתם הייתה שלא נשתדל להשיג תכלת מפני הסכנה, ושנקיים מצות ציצית בלבן בלבד, אף על פי שהיה נראה שהתכלת עדיין בנמצא ואין לעשות ציצית בלעדיה, כמו מי שאין לו ציצית בעירו שאסור לו ללבוש בגד של ארבע כנפות אם לא מפני כבוד הבריות (מגן אברהם סי' יג ס"ק ח).

היוצא מדברינו

הקב"ה לבש פורפירא בים סוף כשלחם במצרים, ובשעת החורבן קרע אותו מעיל, וגם בני ישראל הולבשו פורפירא במדבר ובכל שעת גאולה. ופורפירא הוא בגד של תכלת, ואותו פורפירא היה של חלזון, לכאורה. ולדברי כמעט כל הראשונים והאחרונים אנחנו מרמזים לזה בהסרת טליתותינו בתשעה באב, לכאורה משום שפירשו 'פורפירא' תכלת, וגם התכלת בציצית מרמז למלחמת הים. ונראה שכך המקור לדברי האר"י ז"ל לתלות העדר התכלת בחורבן. אבל עדיין התכלת בנמצא, רק שיש סכנה בהשגתו, ודווקא מפני שאפשר להשיגה אמרו חז"ל שהיא נגנזה. אבל ודאי שמי שימצא פורפירא נמכר בשוק מחויב לקיים מצות ציצית כתיקונה.

ותראה שזה שפירשתי "פורפירא" – טלית מצויצת בתכלת, כך יוצא מדברי המדרשים ופירושי הראשונים, והבנת הלבוש באסמכתא של קדמוני אשכנז. ואין זו מסקנה של חוקרים ואנשי מדע, ח"ו, אלא מסורה חזקה מרבותינו. ועוד תראה שהאר"י ז"ל לא כתב שאי אפשר שתהיה תכלת בזמנינו, אלא בא להסביר ההלכה שהתכלת אינה מעכבת את הלבן, ואיך שייך המצוה בלי חלק עיקרי זה. והסביר כן על פי הארת הספירות, ושזה שייך לחורבן בית המקדש. ודבר זה נרמז דווקא בעניין פורפירא של הקב"ה. ואפילו הישועות מלכו שהביא האר"י כמקור לביטול תכלת לא סמך על זה לביטול תכלת ברור. ודברי המדרש בגניזת התכלת, יש להבינם כפשוטם שמדברים על הקושי בהשגת דג הפורפר, ולא על ביטול המצוה ואי אפשרות קיומה. ואפילו הישועות מלכו שהבין שיש כאן ביטול המצוה תלה הביטול בסכנה שבהשגת התכלת. ויהי רצון שיתקיים בנו מה שכתוב (ישעיהו סא, י): "שוש אשיש בה' תגל נפשי באלקי כי הלבשני בגדי ישע מעיל צדקה יעטני כחתן יכהן פאר וככלה תעדה כליה" (עיין פסיקתא וילקוט שמעוני שם). במהרה בימינו אמן.